

Af Butterup Sogns historie

Butterup sogn er et beskedent sogn. Inter kirketårn fortæller, at her ligge sognet, for kirken er uden tårn, og havde den et, ville høje træer have skjult det. Ikke uden grund har man kaldt kirken "Den usynlige kirke" i modsætning til f.eks. de to nabokirker Kundby og Søstrup. Ingen brede veje skærer sig igennem landskabet, j, selv nordvestbanen må nøjes med nogle få hundrede meter yderst i sognet, over den mand mark, om hvem Reventlowerne sagde, at han kunne blive en rigtig god ægtemand, hvis hans kone dagligt gav ham en dragt prygl. Nå, slet så ringe kunne samme Severin vel næppe have været, når han allerede i året 1766 i forbindelse med oprettelsen af stamhuset Løvenborg, det tidligere Birkeholm, pålægger sine efterkommere ikke at påføre godsets bønder mere hoveri end højest nødvendigt for avlingen, og hvad dertil hører.

Beskedent sogn, javel, men naturligvis har det sin egen historie som ethvert andet sogn i Danmark. At det har en gammel historie blev for nylig bekræftet, da det gasførende ledningsnet fra Trønninge til Springstrup skar sig på langs gennem sognet.

Da isdækket for 12-15000 år siden var ved at være forsvundet, løb smeltevandet borg gennem sognet ad brede åer og videre gennem Tuse sogn, for siden at havne i Holbæk inderfjord. Nu slynger

Kalveå og Tuse å sig dovent gennem landskabet og danner naturlige grænser til nabosognene.

Langs disse åbredder var det, vore forfædre trængte sig frem og tog landet i besiddelse, ja, netop trængte, for efterhånden var landet blevet dækket af tætte skove. "Fisk og muslinger er godt", har de sikkert mumlet, men "en dyresteg er nu ikke at foragte", og så sendte de flintbesatte pile gennem luften. Siden holdt de op med at være vandrefolk, sved et stykke skov af, lagde korn i jorden og dannede landsbyer. Her inde, midt i sognet grundlagde de den første landsby. Ellinge blev den kaldt. Efter forskernes opfattelse går disse -inge- byer tilbage til tiden før år 500. Efterhånden blev de for mange i landsbyen, nogle drog bort, langt bort, mens andre søgte længere ind i landet, ryddede skov og byggede vore -torp- byer op, og nu i 1000-tallet er But-trup dukket op i landskabet. Men noget sogn er der ikke tale om, the et sogn kræver en kirke, hvortil folket kunne søge.

Dette sker først engang i 1100-tallet, men hvornår kan ingen endnu præcis sige. Måske har der dog stået en tidligere kirke på stedet, hvad nyere undersøgelser under apsissens fundament lader ane.

Hvorfor kirken er bygget netop her og af hvem, vides ikke, men stedet ligger mellem landsbyen Ellinge mod vest og en nu udslettet hovedgård, Æbeltved, mod øst.

Hvad blev der af landsbyen Ellinge?

Den nu forsvundne landsby, der engang var ejet af biskop Absalon, senere af Roskildebispen, gik ved reformationen - som så meget

andet kirkegods - over til kronen. Nu havde kongen da noget at handle med, og allerede i 1547 solgte han da også Ellinge til Hans Barnekov. På et tidspunkt er der oprettet en hovedgård her, måske ved sammenlægning af nogle ødegårde. Da Hans Barnekov kom til, kaldte han den for Birkeholm. Dengang lå herregårdenes jorder i fælling med landsbyens, men efterhånden blev det skik at samle herregårdsmarkerne til et hele og indgærde disse, mens bøndernes fortsat lå i striber mange forskellige steder.

Da Malte Juel i 1630 købte Birkeholm, flyttede han gården fra Ellinge by til dens nuværende placering, byggede hovedbygningen og skaffede sig mere jord ved at nedlægge 7 af Ellinge bys gårde. Godt 60 år senere - i 1693 - blev de sidste 5 gårde nedlagt og tilbage på landkortet finder vi kun navnet Ellinge Enghave, som en mindelse om en forsvunden landsby.

Så består Butterup sogn herefter kun af hovedgården Birkholm og landsbyen Butterup, hvis gårde og huse alle tilhørte godset som fæstegods.

Af hensyn til beskatningen af jorden indførtes i 1688 en matrikulering og hartkornsvurdering. Herigennem får vi kendskab til sognets struktur, men endnu tydeligere viser den sig i en "Udskrift af Landmålingsforretning over Birkholm Bøndergods og eftersyn af Jordeboggen" fra 1748.

Som så mange andre steder på Sjælland var al bønderjord delt op i tre vange: Rugvangen, bygvangen og brakvangen, der så skiftede

hvert år. Disse vange var delt op i åse, og disse yderligere i en række agre af forskellige længder og bredder.

Vi kan nu følge en enkelt gård i Butterup, nemlig gård nr. 2 i byen, som i 1748 er i fæste af Peder Lauridsen.

I den første vang, Skovvungen, "som strækker sig fra Sønder til Nør, begyndt fra venstre side at måle og indeholder 18 agre" har Peder Lauridsen netop den 18. ager, der er 16 alen bred og 36,5 alen lang. Således er denne fæsters agre i de mange åse og i de tre vange beskrevet. Foruden agre i Skovvungen, havde han agre i Heslevad-vangen og Møstvangen. I alt bliver det til markstykker mere end 30 forskellige steder, the alle skule have gode og mindre gode, nærved og længere borte. Lægger vi nu de øvrige bønders agre ved siden af, er vi i stand til at indtegne alle markstykker, der hører til Butterup by.

Peder Lauridsens hartkorn blev vurderet til 4 tdr. 3 skp. 1 fjerdingkar og 2 album. De øvrige 12 bønders hartkorn var meget lig dette. Noget stort udbytte har denne jord næppe givet, for jorden i Butterup sogn er mest sandet og stenet, gødningsmængden var ringe. Af hensyn til den tunge og uhåndterlige hjulplov med et forspand på 4-6 heste og som følge af hoveriet på godset, var hestebestanden stor. Der blev således ikke meget af avlen til føde for kvæg, der som regel kun talte 3-4 stykker plus lidt opdræt, og til en svinebestand var der slet intet korn. Svinene måtte for det meste selv søge at bjerge føden i det fri, hvis de da ikke kunne komme på olden i skoven, men den

mulighed begrænsedes stærkt i sidste halvdel af 1700-tallet. Intet under at svinene blev gamle, før de blev slagtefærdige.

Det var ikke let for bonden at skaffe de få tønder rug og byg, 1 lam, 1 gås, 2 høns og 20 æg, der skulle ydes i årlig landgilde for leje af herremandens jord. Resultatet blev da også, at mangan en bonde kom i gæld til godset for såsæd, fødekorn, måske for et plovbæst eller en ko. Var der så udsigt til nogen bedring i økonomien eller en mindelig aftrædelsesordning kunne komme i stand, kunne fæsteren blive sat fra gården, hvad der da også er eksempler på for baroniet Løvenborg.

Krige, skattestigninger, misvækst, kvægpest og et ineffektivt landbrug havde bragt Danmark i svar nød, men fra 1750-erne gik det fremad. Kornpriserne steg og dermed interessen for at forbedre agerdyrkningen. Markdriften på hovmarkerne ændredes fra vangdrift til kobbeldrift, vådområder afvandedes, krat og sten fjernedes fra markerne, nye planter som kløver, ærter, vikker hør og hamp blev indført, alt i alt gik det fremad på landbrugsområdet, men ikke for fæstebønderne i denne omgang, der ved forøgelsen af avlingen på herregården blot fik mere hoveri, mere at pløje, så og høste, mere at transportere til og fra godset.

Det ulykkelige for bonden var, at det efter Danske Lov var tilladt jordbesidderen at fastsætte omfanget af hoveri efter sit behov. Anderledes var det med landgilden. Denne kunne godsejeren ikke ændre uden videre. Siden året 1719 var det påbudt at udformer en kontrakt mellem herremand og fæster, et såkaldt fæstebrev. Heri

var optegnet de gensidige forpligtelser. Sådanne fæstebreve kender vi også fra Butterup på den tid, da Birkeholm ejedes af Schack Brokdorff. De tolv bønders fæstebreve er stort set enslydende. For Jens Sørensen, der havde 4 tdr. 2 skp. 1 fjd. 2 alb. i hartkorn, var landgildeydelsen efter jordebogen: Rug 15 skp, byg 16 skp, 1 lam, en gås, to høns og 20 æg, altså ingen ændringer heri frem til Peder Lauridsen ca. 30 år senere. Så skulle han betale de kongelige skatter og kontributter, som de for tiden var og som de senere måtte blive ændret til. Endvidere skulle besætning og bygninger holdes ved lige og i en sådan stand, at de ved en aflevering ikke havde mangler.

Men om hans hoveri hed det upræcist, at ægt (kørsel) og arbejde skulle som sædvanlig forrettes.

Her er det baron Severin Løvenskiold, som nævnt i indledningen, i 1766 sætter ind og foreholder sine arvtagere at skåne bonden ofr det omsiggribende hoveri. Det var ikke hans hensigt at ophæve hoveriet, for hvorfra skulle han skaffe arbejdskraft, og hvorfra skulle fæsteren skaffe midler til afløsning for denne arbejdsydelse?

Hoveriproblematikken var et af de spørgsmål, der optog de reformvenlige godsejere. Da Severin Løvenskiold var død i 1776, og sønnen Michael Herman Løvenskiold fik overladt godset Vognserup, mens moderen, Magdalene Charlotte Hedwig Løvenskiold, som enke styrede Løvenborg til 1789, diskuterede mor og søn også hoveriproblemet. "Se til bønderne på Tuse Næs", sagde baronessen, "de er hoverifrie, men dog fattige. Løvenborg havde

noget strøgods på Tuse Næs. Sønnens interesse for at lette hoveriet viste sig dog ved øget brug af husmænd. "Har i dag ingen bønder haft til hove, men kun husmænd", noterer han i sin dagbog, og da der endelig fra regeringens side kom en forordning i 1791, der opfordrede godsejerne til at træffe aftale med deres fæstebønder om hoveriets omfang, så kunne baronen oplyse, at en sådan var allerede "truffen i 1789".

Hvad nu den enkelte bonde skulle yde efter forordningen af 1791, ses i den fortegnelse som godsets 48 bønder alle underskriver.

Pløjning.

Som før nævnt var Løvenborg gået over til kobbeldrift efter holstensk mønster, hvilket vil sige inddeling af det samlede areal i flere marker. På Løvenborg i ni marker og en deraf hurtigere rotation i markdriften. Her fik hver hovbonde ca. 7 skæpper land i hver mark at pløje efter nærmere anvisning, og disse lodder beholdt de. Det var ikke således, som nogle har ment, at en hob bønder kørte i hælene på hinanden. Nej, lodderne var indtegnet på et kort for hver bonde at varetage. Når der så var sået, skulle der tromles med egne tromler, men her var bønderne sammen to og to. Træet til en tromle havde godset leveret. Når bonden eller hans folk var "på hovbud", kunne der være tale om "Spanddage" eller "Gangdage", altså med et spand heste eller uden heste. Til "Steens Afsankning" skulle bonden afgive "et forsvarligt bud" i en gangdag.

Hø-høsten.

Både Løvenborg og Vognserup havde et betydeligt "Hollænderi",

dvs. kvægdrift. Derfor var nogle arealer udlagt med græs ud over engarealerne. Også græsningsarealerne var inddelte, således at der først kastedes lod mellem boelerne, dvs. landsbyerne, herefter mellem hver mand, som han så beholdt i nogle år, ialt ca. 4 tdr. 6 skp.

Bønderne skulle så "med fornødne folk" afslå, strø græsset, sammenslæbe, vende, rive og tilbørlig staksætte, samt indkøre og på anviste stænger eller i stak indtage høet".

Høhøsten var i overenskomsten anslået således: 9 bud til at slå, 6 bud til at strø, 10 bud til det øvrige ud over hjemkørsel. Så længe høhøsten stod på kunne der ikke "affordres" andet slags hovarbejde og kun med 2 spanddage og 8 gangdage ugentlig til dette arbejde. Formentlig havde man ikke glemt en strejke på Løvenborg gods i 1771, da en forvalter ville presse bønderne til andet hoveri i høhøsten.

Kørn-høsten.

Her var der også tildelt hovlodder til den enkelte bonde at "meje, vende, rive, binde med de af ham dertil på gården forud snoede bånd af hør eller fleg, som ham dertil leveres, travsætte, oprive sloden, hjemkøre og med egne bud i laden eller i stak sammensætte den indavlede sæd".

Tærskning.

Denne omfattede "et forsvarligt bud om ugen" fra indhøstningen til midt i maj. Dog måtte det for hver mand ikke overstige 35

gangdage. Endelig skulle hvert bud rensse 20 tdr. korn fordelt på 4 dage.

Korn- Ægter.

"Til den aftorskne Sæds Bortførelse afgiver han aarlig tvende Reiser til Roeskilde eller Callundborg", hedder det.

Men vejene var slette, vognene elendige og hestene små, så til et læs hørte 3 tdr. rug eller hvede eller ærter, eller 4 tdr. byg, eller 5 tdr. havre.

Herudover skulle bonden årlig køre korn til Holbæk eller skifsbroen 6 gange og tage returvarer med tilbage, f.eks. jernvarer til magasinet. Godset ejede jo stadig Holden Jernværk i Norge og leverede kakkelovne, gryder, søm mv. til egnen omkring Holbæk. Gødningsudkørsel var også en tilbagevendende begivenhed, men endnu er der en lang række hovarbejder.

Ved gården lå nogle fiskedamme, der nu og da skulle tømmes, og dyndet køres på marken.

Hver bonde fik tildelt et nærmere fastsat antal favne af stengærder, levende gærder med volde og grøfter eller ris- og tjørnegærder at vedligeholde. Ligeledes havde landinspektøren udmålt et antal favne af åers og vandledningers vedligeholdelse.

Dog, de indvortes hegn, mellem mark og mark, "ere bønderne befriede for, som hidtil".

Skovning og tørveskiær.

Løvenborgs største skovområde ligger ved Fledskov, Nyrup, Østrup, Syvendeskoven og Ny Vænge. For skovning her "ere bønderne aldeles befriede", idet kun Østrupbønderne skulle udføre dette hovarbejde, som erstatning for andet arbejde. Dette var vedtaget som følge af afstanden til hovedgården.

Tørveskiær var de 48 bønder også befriet for. Det var overladt til godsets 2 bønder i Ulkestrup, hvilket var deres hovarbejde. Til gengæld skulle de 48 betale hver 4 mark og i øvrig køre 520 læs tørv til godset og tjenesteboligerne.

Endelig var godsets hoverigørende bønder forpligtet til 5 rejser, enten til gårdens skove efter tømmer, til Holbæk efter bygningsmaterialer eller til et teglværk efter brændte teglsten.

Hvad der ikke nærmere vara tidsfæstet, var deltagelse i klapjagter, udflytningshjælp i ildebrandstilfælde og forpagterflytninger.

Men orden i tingene skulle der være: "for at forvise bønderne om, at der holdes ordentlig omgang i hoveriet, tillades det enhver bonde at forlange sig protocollen, som holdes på gården, forevist, når han ønsker det". Forhåbentlig har han så kunnet læse, men Løvenborg gods var nu tidligt fremme med oprettelse af skoler inden for det vidtstrakte område.

Om udskiftning og udflytning i Butterup sogn.

Nogle i datiden opfattede hoveriet som bøndernes værste plage. Andre lagde vægt på at få det snærende landsbyfællesskab ophævet, så den enkelte bonde kunne få større råderet over sin fæstegård. Bønderne som helhed var ikke særlig interesseret i denne udvikling. For dem var der større tryghed ved sammenholdet i landsbyen, og hvem kunne risikere at blive flyttet uden for byen? Ganske vist kunne hele byen brænde, men alligevel. På bystævnet samledes alle bønder, husmænd og kvinde havde ikke noget at skulle have sagt, her to man beslutning om stort og småt, og hvad flertallet besluttede, var gældende, hvis nu ikke lige ridefogden kom farende og forlangte folk til hove

For jordbesidderen var udskiftningen en bekostelig sag. Først skulle der betale for landmålerens omfattende arbejde og siden for opførelsen af gårde og huse. Kun i de mindre byer kunne man nøjes med en forfordeling af jorden. Det blev da også de byer, der først blev udskiftet, nogle allerede i 1780'erne.

Rigtig skub i udskiftningen kom der først i 90'erne, da staten ved en forordning bestemte, at der måtte tillægges fæstebønderne en afgift på 4% af udskiftningsudgifterne.

For Butterup bys vedkommende fandt udskiftningen først sted i årene 1799 til 1801, hvad der egentlig kan undre, i betragtning af, at det kun var nødvendigt at udflytte 2 af byens gårde. Måske skyldtes den sene udskiftning, den før omtalte brandhærgen. Gårdene var derfor et nye, og det havde været dyrt for godset at

bygge den op igen. Baroniet havde set sig nødsaget til at optage lån hertil.

I forbindelse med udskiftningen blev der nedlagt et par gårde, og i stedet oprettet et større antal husmandslodder i sognets nordvestlige område. Når hoveriet begrænsedes og avlingen øgedes hos såvel herremand som bonde, måtte der skaffes arbejdskraft på anden vis. På de kgl. godser, f.eks. i Odsherred, måtte hver bonde - om end nødtvunget - afstå nogle få tønder land til en husmandslod, oftest i bondens yderste mark, men her i Løvenborg, som på andre godser oprettes husmandskolonier. Vi kender dem som Regstrup-husene eller Bankehusene, hvor en faldefærdig gård blev købt af Duebrødre Kloster i Roskilde til formålet.

I Butterup sogn blev det til 21 husmandlænger, bestående af 5 fag bolig og 3 fag udhus til stald og lo. Hvert fag var på 2,5 alen, opbygget af eg som undertømmer og fyr som overtømmer, dvs. løsholter, bjælker, spær og lægter.

Gårdene var opført af de samme materialer, men naturligvis langt større. I syd lå stuehuset 10 fag langt. I vest og nord lå laderne, hver på 16 fag og i øst stalden på 14 fag. Vi kender nøje opbygningen fra baroniets ansøgning til Rentekammerat om bygningshjælp til opførelse af de mange gårde og huse. Alene i året 1799 drejede det sig om to gårde og 11 huse i Butterup og 10 gårde og 9 huse i Tuse.

Så gik da Butterup sogn ind i det 19. århundrede under de nye vilkår. Stavnsbåndet var ophævet i 1788, så enhver karl af bondestanden kunne flytte, hvorhen han lystede. Hoveriet var blevet omfangsbestemt, udskiftningen var ved at være gennemført, og sognets nye struktur viste sig tydeligt ved folketællingen i 1801. Ved den første folketælling i året 1787 var der 10 gårdmandsfamilier og 14 jordløse husmandsfamilier. Det var i 1801 ændret til 7 gårde og 24 husmandsfamilier med jord. Kun 3 huse var jordløse, hvori der boede nogle ældre mennesker. Også antallet af "Inderster", dvs. familier eller enlige, der boede til leje i en stue eller en stump udlænge var dalet. Kun 2 familier og to enlige betegnes som "Inderste og daglejere". Ligeledes synes der også at være indvirkning på tiggeriet. Det er næste ophørt, mens 2 kvinder "nyder almisse".

Derimod synes der ingen ændring i behovet for "Hospitalet", som baroniet havde bygget i Butterup over for præstegården. Der var stadig 10-12 gamle stuvet sammen under fattige kår.

Men hvad med de 10 bønder, der d. 18. sept. 1798 havde skrevet under på udskiftningsforslaget, som landmåler Lund fra Katrinedal og 2 bønder fra Aagerup havde udarbejdet? Alle gårde ville herefter have deres dyrkbare arealer samlet et sted og dertil nogle tdr. land af den sandede og lidet frugtbare jord mod vest i sognet, til græsning for deres kreaturer. Nogle fortsatte i deres fæstegårde, men 3 af dem ønskede at afstå dem i forbindelse med udskiftningen. De fik i stedet tilbudt en husmandslod på Butterup mark. Det gjaldt f.eks. Jens Jensen, der fik stedet uden indfæstning

og afgift i hans levetid og i tilgift gødning til 0,5 tdr. land fra hans gård i to år. Han døde dog forinden, men en udtjent soldat fra Regstrup nåede så betids frem og giftede sig med enken, at de kunne sidde so gårdmandfolk i Butterup i næsten 30 år.

Hvad husmændene angår, så havde hensigten med oprettelsen af de mange husmandsbrug sikkert været velment. I fællesskabets tid havde husmændene haft ret til at få græsset en ko eller et par får i det fælles overdrev. Ved udskiftningen var denne mulighed gået tabt. I stedet var det reformtilhængernes hensigt, at lodden skulle udnyttes til avl af kartofler og grønsager, korn tilstrækkeligt til brød og gryn, føde for en ko og et par får, og således gøre en familie nogenlunde selvforsynende, men udviklingen skulle vise, at den i højeste grad blev afhængig af det lønarbejde, herremand og bonde antog dem til. De små jordlodder - oftest på en karrig jord - var ganske utilstrækkelige . Mens gårdmandstanden så afgjort fik et løft gennem landboreformerne, så blev afstanden til husmandsstanden større, og de friheds- og lighedstanker i social og økonomisk henseende, der besjælede mændene bag jordreformerne, lå langt ude i fremtiden for denne stand, en sag, der hører det 20. århundrede til.

Bland kilder kan nævnes:

Birgit Løgstrup: Jorddrot og offentlig administrator

Gunner Olsen: Hovedgård og bondegård

Danmarke kirker: Holbæk amt, bind 2

Årbog: Fra Holbæk amt 1939

Løvenborgs godsarkiv i Landsarkivet.

